

3. Спілка. Спадщина

Під час навчання у Дніпропетровську я часто відвідувала Харків і подовгу тут зупинялася. Жила в Іри Корольової, з якою мене познайомила Віта Яновська. Вони разом навчалися в художньому училищі і були неймовірно талановитими художниками: Віта, Іра та чоловік Віти Микола Базель. Микола малював квіти з такою силою виразності, що дивлячись на них, ти втрачав дар мови. Це було щось космічне. Космічною істотою була Іра Корольова: уся не від цього світу. Те, що вона не така, як інші, в юні роки її сковувало, вона навіть зверталася до лікарів-психіатрів з проханням пролікувати її, щоб вона стала, як усі. Слава Богу, в ескулапів вистачило здорового глузду цього не робити, бо не можна з шовку зробити ряднину. На сьогоднішні стандарти вона була б модною красунею, моделлю: повні чутливі губи, великі карі очі, ніжний овал обличчя і високий зріст. Тоді дівчат високого зросту було мало і вона, звісно, виділялася з натовпу. Іра мала дивовижно багату уяву і на основі цього створювала свої образи: рослинний світ змішувався з тваринним, емоційність, драматична напруга, вона пробувала себе в різних техніках та матеріалах. Дуже любила робити шарфи, хустки в техніці батик і дарувала свої роботи ледь не кожному зустрічному. Вона могла взяти аркуш ватману і голкою створити якесь дивне видіння. Серйозні художники на все це дивувалися і називали мавп'ячим трудом. Вони малювали олією і прагнули стати класиками. А Іра створювала свій дивовижний світ, як створюють його діти, шукаючи казку, вдаючись до магії. За сприяння товариства «Спадщина» було організовано дві її виставки в оперному театрі, а взагалі померла вона рано і реалізуватися, як слід, не встигла. На жаль, тоді не було змоги і звички все фотографувати, тож від таких яскравих виставок не лишилося нічого, крім згадок...

З Ірою ми разом ходили на засідання літературних студій та на деякі заходи в спілці. Їй з дитинства дуже подобалися книга Володимира Добровольського «Троє в сірих шинелях» та книга Радія Полонського "Таємниця країни суніць". Вона щиро раділа можливості побачити письменників близько, а тим більше спілкуватися з ними. Присутність у спілці Радія Полонського приваблювала до неї навіть просто сторонніх людей. У 1968-1973 він був секретарем Харківської письменницької організації, а в 1987-1994 її головою. Його виступи були полум'яними, нікого

не лишали байдужим, особливо відчутною стала його роль як генератора ідей духовного відродження в кінці 80-х.

Десь у середині 70-х в мене назбиралося вже чимало віршів і мої друзі стали мені радити підготувати поетичну книгу. Я стулила рукопис на свій розсуд і подала його до видавництва «Прапор». На той час це було єдине в Харкові видавництво, куди початківець міг подати свій рукопис. Мені дуже пощастило з першим редактором, ним став Рафаїл Якович Кальницький, син репресованого письменника. Він був інвалідом і приймав авторів у себе вдома, тобто в Будинку Слова. Кальницький був надзвичайно ерудованою людиною, творчим редактором, розумів текст глибше і точніше за автора, мав неповторне почуття гумору, праця під його орудою – то була особлива школа розвитку. Але комусь здалося, що з Кальницького поганий редактор для такого безнадійного автора, як я. Мені пощастило знову. Моїм новим редактором призначили Ольгу Миколаївну Уліщенко, яка мала високу репутацію редактора, вище був хіба сам Господь Бог, а ще в неї були впливові родичі в обкомі партії. Ольга Миколаївна книгу «пробила». А перед цим було аж три редактори: Абрам Кацнельсон та Володимир П'янов з Києва та Микола Шаповал, батько всіх молодих харківських поетів. Пізніше мені доводилося чути, що історія з виданням такої малесенької книжечки, в якій не було нічого антирадянського, гострого та критичного, вийшла чи не надто роздутою, багато шуму з нічого. Тож і варто задуматися над тим, в чому «пастухи» вбачали небезпеку, з чим вважали за потрібне боротися. Тодішні «пастухи», як і сьогоднішні (від глобальних сил) переслідують ті ж самі цілі: викорчувати все національне, самобутнє, з чого народ плекає свою мораль, почуття краси і духовність. Після видання книги пристрасті ще якийсь час буяли, тоді хтось мудрий порадив показати її Василю Мисику. Мабуть, це зробив Андрій Чернишов. Василь Олександрович не лише прочитав, але й написав рецензію та опублікував її в «Літературній Україні». Це вже було найвище благословення. Після цього мене хоч перестали цькувати за бездарність, прийняли до спілки. А ще за підтримки того ж таки Андрія Чернишова мені пощастило частенько гостювати у Василя Олександровича та Марії Іванівни Таран-Мисик. Які вони обоє були гостинні та щедрі! Василь Олександрович так хотів передати молодшим поколінням усе, що знав, умів, щедро дарував книги зі своєї бібліотеки. На жаль, нікого, рівного йому, серед нас, молодих не було. Ніхто не знав східних мов, взагалі мало хто з поетів брався за переклади. Мої спроби перекладати з німецької мови на той час були ще надто безпомічними, але Василь Олександрович чомусь вірив, що з часом з мене таки виросте нормальний

перекладач, він не втомлювався аналізувати спроби початківця, давати цінні поради. Марія Іванівна щедро пригощала своїми кулінарними витворами, мабуть, вірячи, що від цього молодому авторові додасться розуму та таланту...

Коли я пізніше згадувала про щедрість Вчителя, я думала, що в таких духовних та інтелектуальних авансах є своя філософська стратегія. Мисляча людина приречена на саморозвиток, на пошуки варіантів самореалізації і зернина, яка не проросла, наприклад, цієї весни, неодмінно просте наступної. У моєму випадку так і вийшло, я впродовж усього життя намагалася виправдати високу довіру Вчителя, намагалася діяти за його порадами, орієнтуватися на його дороговкази. Оскільки у Харкові підготовлена до друку велика книга спогадів про Василя Мисика, де вміщено і мої роздуми, то більше інформації про спілкування поета з харківською творчою молоддю читач може знайти там...

80-і роки і всі подальші позначені тісним спілкуванням з Майєю Львович. Пригадую, як одного дня на початку 80-х я зайшла до спілки, а з кутка з-за більярдного стола вийшов маленький чоловічок, худий-худий, схожий на маленького птаха, і підійшов до мене. Це був Давид Ісакович Львович, батько поетеси і перекладачки Майї Львович. Він передав мені якусь теку з віршами і листом. Доки я заглядала всередину, читала лист, чоловічок зник, як і з'явився, по всьому було видно, що почувався він тут дуже незатишно і з полегшенням втік звідси. Майя запрошувала мене до себе додому, оскільки сама була прикута до ліжка, мала тяжку хворобу серця. З тих пір і почалася наша дружба, я б навіть назвала це сестринством. Очевидно, Майї була дуже потрібна молодша сестра (її рідна сестра Лариса померла в евакуації) і на цю роль вона обрала мене. Як вона прагнула передати мені все, що мала сама! Коли їй її друзі з Ізраїлю чи Штатів передавали якісь гарні речі, вона неодмінно передаровувала їх мені. Відмагатися було годі. Хтось інший міг зробити для неї набагато більше, ніж я, але бонуси діставалися мені. До когось вона придиралася, когось надміру критикувала, мені ж прощалося все, я була улюбленою молодшою сестричкою. Від мене вимагалось, щоб я вчила білоруську мову, бо сама вона писала свої вірші відразу двома мовами: білоруською та українською. А ще Майя переклала ледь не всіх сучасних білоруських поетів. Білоруська мова була мені в радість, але, звісно, як слід, я її не вивчила. Майя готувала словник сталих виразів українською мовою, вся її кімната була заставлена картотекою, читати ці мовні картки було неабияким задоволенням. На жаль, до видання справа не дійшла. За право навчатися на українському відділенні

філфаку Майя поплатилася здоров'ям, Чому п'ята графа заважала вивчати українську мову, я й досі не розумію. Майя писала самому Сталіну і дозвіл отримала. Пізніше у видавництві «Прапор» Майя мала посаду коректора-надомника і їй весь час давали зрозуміти, що для неї це й так неабияке щастя. Це з її знанням мови і літератури, з її відчуттям стилю! Такі були часи, а часи, вони всі однакові для тих, хто не вміє бити копитами по чужих головах...

Ще було відчуття боргу перед мовою предків – їдиш, яку Майя знала поверхово, але достатньо, щоб з неї перекладати. Свій борг вона повернула в книзі «Балагола».

...Одного туманного ранку я дивом затрималася вдома (лихозвісна комуналка на розі вулиць Петровського та Держинського). Хтось постукав у вікно. Я виглянула і обомліла: Майя з двома костурами в руках! Як вона допленталася сюди та ще з ризиком не застати нікого вдома? Телефону в мене не було, я тут же побігла до телефону-автомату, щоб заспокоїти Сару Абрамівну, матір Майї. А Майя, задихаючись після важкої дороги (від її квартири по вулиці Чернишевського до моєї метрів триста з гаком), почала переконувати мене, що мені треба терміново їхати до Мінська на Міжнародний Конгрес білорусистів, там будуть усі білоруські поети, перекладачі, мовознавці, буде сам Адам Мальдзіс! Має хтось бути від Харкова, інакше ганьба. Вона була на грані нервового зриву, коротше, мені довелося їхати представляти білоруський Харків. Там справді були найвідоміші білоруські поети, дізнавшись, що я подруга Майї Львович, з мене здували пилінки. А Алесь Яскевич (духовний лідер і провідний літературознавець) на другий день приніс мені в готель мішок подарунків. Там же в Мінську ми зустрілися з Володимиром Лучуком зі Львова, у тій атмосфері все це сприймалося символічно...

Харківське культурологічне товариство «Спадщина» офіційно було зареєстроване десь на самому початку 1987-го року, але свої заходи, спрямовані на українське відродження, «спадщани» почали проводити набагато раніше. «Спадщани» – це передусім Валентина Яківна Овод, письменниця і громадська діячка. Вона невтомно вишукувала в Харкові все українське, знала багато про старий український Харків, опікувалася літніми українськими письменниками, особливо Костем Гордієнком. Вона завжди кудись бігла, несла рушники, короваї, якісь українські реліквії. Колись я з ще на той час малою донькою зайшла до неї додому по вулиці Дарвіна. Донька

мовчки все роздивлялася, а потім, коли ми вже вийшли у двір, запитала: «Мамо, а чому тьотя Валя живе в музеї?»

Помітною подією для всього нашого сірого давно вже наглухо обрусілого міста стали візити київських кобзарів. Вони приїздили, як правило, на суботу-неділю і зранку до вечора співали біля пам'ятника Кобзареві. Це були Микола Будник, Михайло Хай, брати Литвини, Володимир Горбатюк. Найбільше долею українського відродження в Харкові переймалися Микола Будник та Михайло Хай. На жаль, Микола Будник помер рано і не встиг реалізувати свої найсміливіші задуми, А Михайло Хай упродовж усього життя підтримує тісні зв'язки з харківським кобзарським цехом в особі Костя Черемського, має в Харкові своїх аспірантів.

1987-й рік став з багатьох причин знаковим у моєму житті. По-перше, Валентина Овод вмовила мене обраться на голову «Спадщини» (я тоді й приблизно не уявляла, на яке мінне поле ступила!). По-друге, Кость Гордієнко рекомендував мене на посаду редактора відділу літератури для дітей в часописі «Прапор», бо Віктор Бойко, який очолював цей відділ переді мною, перейшов на роботу в «Українському фонді культури». Те, що роботу в «Українському фонді культури» перебрав на себе Віктор Бойко, свідчило, що часи таки змінюються, українське відродження в Харкові набирає сили. На цій своїй посаді він встиг зробити дуже багато для всієї слобожанської культури – такий собі неформальний міністр культури досить чималого краю! Десь у цей час у спілчанських коридорах з'явився і Степан Сапеляк, відомий поет-політв'язень. Степан показав свої вірші мені та Володимирові Науменку, який завідував відділом поезії. Нам вірші Степана сподобалися, ми почали ламати собі голову, як же їх надрукувати, бо становище вчорашнього «зека» шансів бути надрукованим у «Прапорі» не додавало. І тут не забарився зі своїми рекомендаціями спілчанський «куратор» від КДБ Юрій Афанасійович Сошенко: «Степана треба гнати», – пояснив він нам, – «А вам, очевидно, треба вправляти мізки, бо щось ви не так розумієте елементарні речі». Я його тоді запитала в дусі вояка Швейка: «А Ви, здається, маєте ловити ворожих шпигунів? Невже ми з Володею схожі на шпигунів?». Він здивовано подивився на мене, стеноув плечима і сказав: «Ну, якщо Ви так, то й з Вами так...». Мені часто ставили на карб мій націоналізм, який на правду формувався в мені поволеньки і не він визначав мої головні доленосні вчинки. Головним рушієм мого внутрішнього «я» був передусім непохитний ідеалізм, він і дратував «пастухів» найбільше. Бо націоналізм траплявся навіть у їхньому середовищі, але з певною домішкою

кугутства якось сприймався, ідеалізм не сприймався і не прощався нізащо! Я не пропрацювала в часописі й року, за цей час мене кілька разів викликав головний редактор Іван Степанович Маслов і тихим голосом просив не робити дурниць, по всьому було видно, що ця розмова йому дуже неприємна. Іван Степанович був джентльменом і кричати на даму йому було незручно, зрештою, мені довелося писати заяву на звільнення, бо я відмовилася зрозуміти, чому гарні вірші вчорашнього політв'язня не можна друкувати сьогодні, тим більше, що політична погода так швидко змінювалася...

Знаковою подією в культурному житті Харкова став вечір, присвячений Гнату Хоткевичу. Знаковою з багатьох причин, однією з них стало те, що вийшовши виступати, я передала своє слово Степану Сапеляку. Тим самим я «підставила» Віктора Бойка, який організував і вів цей вечір, Анатолія Перерву, який на той час був відповідальним секретарем спілки, але я не могла вчинити інакше, вважала, що це справедливо. Степан тут же зробив на матеріалі вечора радіопередачу для «Свободи», багато чого перекрутив, як сам хотів, свою роль у проведенні вечора перебільшив, але ніхто не ставив йому це на карб: людина зголодніла за культуртрегерською діяльністю. Віктор Бойко та Анатолій Перерва отримали своє і від «вище стоящих», і від «над душами стоящих», а потім їх, як недавніх «комуняк», ще й «пропісочив» Степан. Стільки амбівалентності в моїй наївній голові не поміщалося... Десь від цієї часової точки відліку почалися мої найчорніші смуги життя. Спершу приїхав із села батько, приїхав попрощатися, бо зібрався вмирати. Був, мов з хреста знятий. Я попросила поетесу і лікаря Римму Катаєву його подивитися. Риммина інтуїція не підвела і на цей раз: вона вчасно і правильно поставила діагноз, батькові зробили дві досить складні, але успішні операції, він швидко звівся на ноги, але відправляти його в село було зарано, тож ми намагалися всі вп'ятьох поміститися в одній кімнаті нашої легендарної комуналки і не тіснити одне одного. До батька почав ледь не щодня навідуватися Степан, розпитував його про голодомор, про тридцять роки взагалі. Батько був дуже заполітизований, знав, мабуть, усіх членів політбюро за всі радянські роки, мав свої об'язи, про які відверто говорити боявся, але вони перли з нього. У селі батько мав прізвисько «ленінець», бо був твердо переконаний, що все зло від Сталіна, а Ленін був справедливою і чесною людиною. На хуторі своїм політиканством він усім обрид, а в особі Степана знайшов такого вдячного слухача: не на одну радіопередачу! Степана найбільше цікавила конкретика про голодомор, у батька її було багато, а якось серед чергової розмови він звів на Степана очі і запитав: «А ти знаєш, що Каганович і досі живий? Живе в Києві, має

персональну пенсію, не те, що я». Степан не відразу знайшовся, що відповісти, тоді батько додав: «Чому йому ніхто не видряпає очі? Вистачає ж у такої тварюки совісти ходити поміж людьми, дивитися людям у вічі! І ніхто нічого йому не каже!». Оце «ніхто нічого йому не каже», мабуть зачепило Степана, як і тема Кагановича... У контексті Степанових розмов з моїм батьком не можна не згадати ще одну колоритну фігуру – нашого нового сусіда Миколу Івановича Нечая. Вчорашній директор крупного заводу всесоюзного значення, вчорашня партноменклатурна одиниця, колишній фронтовик-герой, який внаслідок контузій став повним шизофреніком, він не пропускав нічого мимо своєї невтомної уваги. Мав неабияке здоров'я, гнув підкови, не мав жодного пошкодженого зуба, міг випити ледь не відро горілки (це після двох важких інфарктів!). Такий собі запорізький козак, від якого відчепитися було годі. В комуналку його помістила колишня дружина (не без допомоги партії). Тут йому вистачало розваг. Хоча він був молодший за мого батька всього на рік-два, дідом він себе не відчував, водив зграї дівчат, усіх направо і наліво пригощав і випивкою, і закускою, бо матеріальних проблем не мав. Коридор в комуналці був довгий, Нечай мешкав на його початку, ми в кінці. Він вистежував Степана і намагався затягти його до себе, а потім заманював туди батька. Степан став ховатися і приходити рідше, батька сестра забрала до себе в село, де їхні будинки стояли поряд стіна в стіну в одному дворі, їй було зручно мати його перед очима...

У цей же час почалися психічні розлади у мого чоловіка: спершу тривале безсоння, потім чорна меланхолія зі спробами суїциду. Я дуже вдячна родині Багаліїв, яка в ту страшну для мене скруту зробила все, щоб нас порятувати. З Багаліями мене свого часу познайомив Роман Гнатишин, який вчився з Ольгою Багалій на одному курсі. За справу взялася Євгенія Марківна Багалій, провідний лікар-психіатр Харкова, лікування виявилось довготривалим, важким, не в усьому успішним, але в усякому разі працездатність і сон повернути вдалося. Тоді ж моєму малому синові якась лиха сила підсунула в руки скляну колбу з вибухівкою, він поранив око, була важка операція, око пошматували, скло не вийняли, він ходив з ним ще кілька років, аж доки воно не почало шукати виходу само. Нова операція, нові кола пекла... А в цей час продовжував кипіти казан «Спадщини», я мала тому кипінню сприяти, мене вмовляли розпочату справу не кидати, мені дорікали, коли я від чогось відсторонювалася... Часто на засідання товариства я змушена була брати малого сина, бо не було з ким його залишити, і от він зі всіма своїми недитячими проблемами мусив сидіти між

дорослими, які не могли ані вчасно зупинитися, ані підійти до рішення справ по-діловому. Засиджувалися до півночі, годинами перетирали те, що можна було перетерти за хвилини. Приходило немало людей, яким робити було більше нічого, ці «професійні патріоти» мали свої критичні зауваження щодо наших заходів, пропонували щось своє, яке хтось мав осмислити і довести до ума, «чорну роботу» не хотів робити ніхто. А в мене щодня було по три-чотири пари в університеті, проблеми вдома і таке інше. А ще були суди за приміщення, виграти які мені допомогла Тетяна Баєва, на той час вчителька математики в школі, пізніше чиновник освіти. Виявилося, що не всім це сподобалося, Анатолій Кузьмович Здоровий, дисидент і політв'язень, за ці виграні суди мені ще й дорікав. А ще на «Спадщині» водилися відверті провокатори, які шукали підходящий момент, щоб комусь із нас, самопроголошених ентузіастів, загородити ніж під лопатку. Наприклад, коли я у відчаї бігала містом у пошуках, де і в кого позичити гроші на наркоз сина (а він саме пішов на чергову операцію), мене перестріли два таких «спадщанина» і почали погрожувати, що тюрми мені не минути, а вони вже подбають, щоб усе зробити, як слід. Однак, відбувалося багато чого посправжньому потрібного людям, українського духу в Харкові ставало більше і в цьому була немала заслуга нашого товариства (невтомна та невсипуща турбота Валентини Овод!). Усі інші українські організації з'явилися пізніше, не без нашої креативної участі. Однак, найбільше людей було в нас і коли треба було провести якийсь масштабний захід, проводили його на основі «Спадщини». Спершу «Спадщина» збиралася в спілці, Радій Полонський не боявся нічого, його вільнодумство не знало меж, але спілчанське приміщення з часом стало для нас замалим. Перейшли до обкому комсомолу, а вже згодом ситуацію «розрулив» усемогутній Олександр Бандурка, він запропонував нам збиратися в будинку культури міліції. «Звідси нас буде легше виймати та пакувати», – жартували «спадщани», схильні до чорного гумору. Дещо пізніше у мене була дивна розмова з одним харківським журналістом. Щось спровокувало чоловіка на несподівану відвертість і він сказав: «Я часто задумувався над тим, чому така в цілому асоціальна та аполітична людина, як Ви, змогла очолити непросту, важко керовану організацію та ще на фоні такої нестабільної ситуації в країні? Причин багато, але яка головна? Основна причина – наш вічний український кадровий дефіцит: комусь заважало недавнє «зеківське» минуле, хтось відверто боявся, хтось був просто ледачий, когось не хотіли люди. От і знайшли «крайнього», заткнули дірку...» А мені пригадалися слова Лесі Українки: «багато праці марної, дрібної і часто, дуже часто даремно вжитої». Оскільки не знайшлося лідера ідеального, як говорив Остап Бендер:

«політично грамотного», мусив знайтися «крайній», який за наявності певного дефіциту страху та недорозвиненому інстинкту самозбереження пішов з голими руками на «вовків», як я малою ходила в степ...

Найяскравішими постатями в товаристві були колишні політв'язні та дисиденти: Анатолій Здоровий, Ігор Кравців, Володимир Пасічник, якого свого часу відрахували з університету за націоналізм. Не мав собі рівних і Петро Черемський, який то садовив по всій Україні кущі калини, то вергав кам'яні брили, щоб поставити пам'ятники по всьому місту. Петро долучив до справ українського відродження і своїх талановитих синів: Андрія, Костю та Романа, заклав на майбутнє багато чого і в душах, і в матеріальному вимірі. Не так просто було пізніше харківським яничарам від влади те Петрове каміння кудись зіпхнути... На засіданнях «Спадщини» перебувала ледь не вся культурна та наукова діаспора. У нас виступав Юрій Шевельов, Омелян Прицак, запалювала своїм національним духом невтомна Слава Стецько.

Однією з рушійних сил «Спадщини», невтомним організатором багатьох цікавих творчих заходів була Ніна Немировська. Раніше вона працювала бібліотекарем в ХТТУ, де організовувала творчі зустрічі з багатьма харківськими поетами, звідти ж і її близьке знайомство з репресованим поетом Борисом Чичибабіним. У 1987-му році поета поновили в спілці письменників. Борис Олексійович та його дружина Ліля запрошували нас до себе в гості, проживали вони в той час на Нових будинках недалеко від Ніни, приймали нас дуже гостинно, поет читав свої вірші, за столом точилася щира відверта розмова. Взагалі в Чичибабіні було багато чогось дитячого, якоїсь незахищеності. Пригадую інший епізод: у Харкові з візитом Євгеній Євтушенко (балотується в депутати Верховної Ради СРСР), російський поет-сучасник зібрав величезний натовп прихильників своєї творчості у сквері Пушкіна, під пам'ятником російському поету-класику, неподалік від магазину поезії. Він був захоплений своїм читанням до самозабуття і раптом його погляд зупинився на непоказному скромному чоловікові, який стояв із авоською в руках, не знаючи, куди її подіти. Це був Борис Чичибабін. Московський гість зробив ефектну паузу, величаво, якимось трохи театральним простягнув руку у бік Чичибабіна і сказав: «Какая радость видеть на нашей встрече такого великого поэта». Усі оглянулися на Чичибабіна, а Борис Олексійович і собі оглянувся, шукаючи очима «великого поэта», про якого говорив московський гість...

З часом на основі товариства «Спадщина» утворилося «Товариство української мови імені Т.Г.Шевченка», яке очолив спершу Олександр Юрченко, поет і професор-мовознаєць, а потім Анатолій Миколайович Кіндратенко, вчений-фізик, автор відомих книг про походження гунів. На основі «Спадщини» проводив свої перші засідання і РУХ, першими співголовами організації стали: Алтунян Генріх Ованесович, Бойко Віктор Степанович, Гриньов Володимир Борисович, Кіндратенко Анатолій Миколайович та Щербина Володимир Олександрович, офіційно Рух було зареєстровано у 1989-му році. «Спадщина» була своєрідним духовним казаном, в якому закипало багато ідей, які пізніше реалізувалися в діяльності як окремих людей, так і цілих організацій. Не без «донорства» «Спадщини» утворилося «Українське автокефальне православне братство», яке спершу очолив доцент університету імені Каразіна Юрій Ісіченко, а потім, коли Ісіченко став архієпископом Харківським та Полтавським, його змінила на цій посаді Ніна Немировська.

Докорінно змінилася атмосфера в спілці, звісно, без Радія Полонського такої радикалізації в спілці б не відбулося і подобалося це далеко не всім. Пригадую один поетичний вечір, свої вірші читає Володимир Пасічник, а поряд зі мною стоїть біля дверей усемогутня спілчанська дама з літфонду – Олена Лукашова. Її й так усе тут дратувало, дратував Радій, який ось так «распаясался», дратували чужі, м'яко кажучи, не респектабельні люди, а тут іще й ці бандерівські, примітивні, на її думку, вірші. Вона поглянула на мене, я, очевидно, мала також виявити свою зневагу до цього плебейського «віршомазання», але я його не виявила, навпаки, Пасічником я захоплювалася, його сміливістю, готовністю іти за українську справу до кінця, не шкодуючи ні часу, ні сил, ні здоров'я. Вона аж захлинулася від обурення і не пішла, а побігла до свого кабінету в пошуках інших однодумців...

У 1988-му році відомий харківський поет і перекладач Юрій Стадниченко рекомендував мене і Леоніда Тому для участі в поетичному фестивалі «Поетичний листопад», який відбувався в Познані, місті-побратимі Харкова. Це була моя перша закордонна поїздка, потрібно було отримати схвалення в обкомі партії, хоча комуністами ми не були, але цього вимагали правила дозволу на закордонну поїздку та ще в ідеологічній сфері. Схвалення за підтримки Радія Полонського (до речі, члена обкому партії) ми з Л. Томою отримали. Їхати довелося чомусь через Москву, там ми зупинилися у художниці з Харкова, людини-легенди Надії Аніцой. Щоб зрозуміти, чому такою важливою була рекомендація саме Юрія Стадниченка,

треба зазначити, що на той час він був у Польщі одним із найвідоміших українських перекладачів (до речі, він був заслуженим діячем культури Республіки Польщі). Це Юрій Стадниченко був у Радянському Союзі найпершим творцем легенди про польського індіанця Сат-Окха («Довге перо»), у далекому 1959 він придбав у Варшаві перший роман Сат-Окха, який щойно вийшов друком. Харківський поет негайно його переклав і видав у Києві накладом у триста тисяч примірників. На основі цієї книги харківське телебачення зняло спектакль. «Земля солоних скель» стала улюбленою книгою молоді, яка прагнула чогось незвичайного. Книгу навіть було внесено до списку додаткової літератури 3-х, 4-х класів. Літературна співпраця польського індіанця та харківського поета переросла в довгорічну дружбу. Сат-Окх часто приїздив до Києва та Харкова і в 60-і, і пізніше, Юрій Стадниченко організовував йому творчі зустрічі, дбав про його імідж, поширював легенду про його індіанське коріння, про те, як його мати, польська революціонерка втекла із сибірського заслання через Аляску в північну Канаду, вийшла там заміж за вождя племені шеванезів, майбутнього батька польського поета Суплатовича (САТ-Окха). Для нас із Леонідом Томою рекомендація Юрія Стадниченка важила багато: ми були бажаними гостями. Польща переживала в той час нелегкі випробування, «Солідарність» ще не була легалізована, все вирувало, творча інтелігенція була охоплена опозиційними до офіційної влади настроями. Поляки були змушені долати важкі матеріальні труднощі, але фестиваль було організовано на високому рівні. Навіть було влаштовано в середньовічному замку справжній банкет, не гірший від тих, які влаштовували колись для себе польські магнати. Звучала поезія всіма мовами світу. Ми з Леонідом читали свої твори українською, але з усіх сил намагалися принагідно хоча б щось сказати польською, іноді нам це вдавалося. Серед гостей були поети зі східної Німеччини, вони розповідали, як звірствує «Штазі» і робили висновки, що це, мабуть, уже остаточна агонія сил комунізму...

У другій половині 1980-х років помітно активізувалося літературне та культурне життя не лише Харкова, але й усієї області, виникали різні творчі об'єднання в райцентрах і навіть у селах. Наприклад, на одному зібранні товариства «Спадщина» з'явилися посланці із села Тишенківка Красноградського району і запросили нас до себе із виїзним засіданням. Виявилося, що там давно вже діє потужний осередок українського відродження, місцевий нащадок родини Симиренків закупив для Тишенківської школи кілька бандур, добру славу мав сільський жіночий хор. Пожвавили свою роботу осередки краєзнавців. У Люботині Кость

Маковійський проводив масштабні культурно-просвітницькі заходи, часто запрошував на них нас. На заходи «Спадщини» та спілки стали частіше приходити старі письменники та члени їх родин. Пригадую, як на одне із перших засідань «Спадщини» завітала Наталя Муратова. Спершу вона почувалася трохи незатишно, навіть ображено: от, мовляв, ніхто не запросив, сама нав'язалася, але ж хочеться нагадати про вже, мабуть, зовсім забутого письменника. В ході зустрічі пані Наталя пересвідчилася, що ніякий Ігор Муратов не забутий, хтось читав його поезії напам'ять, хтось згадував самого поета, якого знав особисто, хтось за життя класика часто ходив на його виступи. Зустріч вийшла на диво теплою, домашньою.

Приходила Наталя Вергун. Вона не любила не лише виступати, а навіть просто говорити. Сиділа і слухала, іноді усміхалася своєю тихою, теплою усмішкою. Поговорити любила Інна Митрофанівна Христенко. Їй було що розповісти, адже вона була однією із центральних постатей у так званому «Земляцтві Павлового Поля», до якого входили Іван Вирган, Василь Мисик, Андрій Чернишов, Василь Сокіл та сама Інна, єдина жінка в цьому гурті. Вона показувала світлини, зроблені Василем Мисиком, здебільшого в Саржиному Яру чи на фоні ботанічного саду. Інна Митрофанівна часто увічнена на цих світлинах біля вогнища, на якому закипає казан. Така собі господиня-хлібосолка. Щоб зрозуміти гумор цієї ситуації, треба знати, що для самої поетеси навіть зварити картоплю було проблемою. Готувати страви їй, як правило, допомагала або Валентина Овод, або її сусідка Ліда. А ще «земляки» часто збиралися під високим знаменитим явором. Явір – начебто різновид благородного платана, але тільки «начебто». Про цей явір у Інни Митрофанівни був вірш, присвячений Володимирі Яворівському. То окрема історія людських стосунків, роздуми про благородство та ницість у людських вчинках. Коли в розквіт слави Інна з'являлася на письменницьких зібраннях у товаристві Івана Виргана та Василя Мисика, то було одне, тоді ще зовсім молодий Володимир Яворівський був радий збігати їй за пирогами, купити капці тощо. А коли пізніше вже немолода, напівзабута, хвора письменниця написала народному депутату і голові спілки, щоб нагадати про себе, відповіді не отримала...

Людське життя, чи ми завжди готові сприймати його таким, яким воно є, чи намагаємося бути ковалями своєї долі? Хто як. Пригадуються дещо пізніші часи. Якийсь захід у спілці. Похмурий зимовий день. До мене підходить постарілий, якийсь незвично пригнічений Радій Полонський, показує книгу про Тараса Шевченка, яку видав. «Ось дивися, – звертає він мою увагу на обкладинку. – Такою входить людина в життя, а такою, – він

показує на світлинку в кінці книги. – Такою робить її життя». Трохи помовчавши додає: «А йому ж тут лише сорок шість!» Я не знаю, що відповісти, а Радій Федорович на мою відповідь і не чекає, продовжує своє: «Ти знаєш, – я став боятися!» «Ви? Боятися?» – здивувалася я. «Так, я став боятися смерті». Трохи помовчав і запитав: «А ти?» – «Я про це не думала». – «От і молодець!, – з якимось гірким сміхом перебив він мене. – Ти ще скажи: Пити менше треба!». Дійсно, колись в іншому житті я насмілювалася говорити йому такі слова, тепер я на відповідь не знайшлася... Ми пройшли крізь 90-і роки. Ті, які тепер вдають із себе діячів та шанованих людей, сидять на фінансових потоках, мають владу, обібрали народ до нитки. А дехто із сіромах ще й «підгавкує»: «Не треба заздрити. Кмітливі та розумні взяли своє, змогли – і взяли! А ви не змогли, то й не взяли!». Що на це відповісти? Хіба що: Кишенькові злодії також кмітливі, а мародери бувають такими акуратними, знімають із матері чоботи, а ноги не відривають. А які кмітливі різні пройдисвіти, шахраї, грабіжники та ще коли вони вдають із себе пролонгованих патріотів! Чому ж лише «таланти» тваринних егоїстів мають бути загально визнаними? А що робити із такими поняттями, як «мораль», «справедливість», «совість», взагалі з усім віками надбаним гуманітарним набутком? Мабуть, наші доморощені запічні мудреці вже готові його викинути на смітник історії...